

Pritz Pál

A magyar diplomácia tevékenysége a Közép-Kelet-Európával kapcsolatos német elképzelésekkel szemben a második világháború előestéjén

Adolf Hitler Németországának Közép–Kelet–Európával is ugyanaz volt a szándéka, mint egész Európával: hegemonizálni akarta azt. És mivel e területek a nyugati végeknél jóval közelebb voltak, ezért céljait itt – ha eltérő módon is – nagy hatékonysággal keresztülvitte.¹ A magyar diplomácia sok mindennel tisztába jött e téren, ám számos esetben elkésetten. A késedelmes helyzetértékelésnek számos oka volt.

Kezdjük azzal, hogy a két háború közötti magyar–német viszonyt – számos helyen tapasztalható vélekedésekkel ellentétben – súlyos ellentétek terhelték. A korabeli magyar közvélemény jelentős hányada ezt nem látta. Túlnyomó többsége

1. Nem akarta tudomásul venni, hogy a versailles-i békemű – számos hasonlóság ellenére – jelentősen másként érintette Németországot, illetve Magyarországot.

a/ Németországot is számos megaláztatás érte, ám – potenciálisan – nagyhatalom maradt.

b/ Magyarország végleg elveszítette az Osztrák-Magyar Monarchia egyik társnemzeteként 1918-ig birtokolt nagyhatalmi státuszát. A világháború utáni Magyarország (Ausztia után) a térség leggyengébb állama.

2. Sem a magyar közvélemény, sem maga a politikai eli nem veszi tudomásul, hogy Berlin szemében a térség alaposan leértékelődött. 1918-ig a németeknek külön politikájuk volt a Duna-medencére és külön egy másik a Balkánra, a háború nyomán ellenben már csupán Dél-kelet-Európa politikát folytatnak.

3. A hangsúly pedig közben (a Ruhr-konfliktus lezárulta után) a Párizssal való megegyezésre kerül.

4. A Párizssal való megegyezést célzó német politika számára a Budapesttel való viszony messze nem volt kívánatos. Ezért van az, hogy Bethlen István miniszterelnök – hiába szeretné – csak 1930-ban kap hivatalos látogatásra szóló meghívást Berlinbe.

5. Bethlen útját a magyar diplomácia évtizedes célja vezérelte. Ennek a lényege

a/ a magyar politika (maga mögött tudva a magyar társadalom túlnyomó hányadának a támogatását) nem mond le a Szent István-i Magyarország visszaállításáról, de tudja, hogy erre önerőből semmilyen körülmények között nincs és nem is lesz mód, ezért

a1/ a Berlin-Róma tengely létrehozásán fáradozik, miközben a német–olasz viszony 1936 őszéig köszönő viszonyban sincs ezzel a nemes plánummal.²

¹ Ld. részletesebben: Pritz 1999

² Ld. részletesebben: Petersen 1973

a2/ a magyar diplomácia lassan, és nem kellő világossággal veszi tudomásul: Berlin számára Románia és Jugoszlávia a fontosabb partner. Folyton azon fáradozik, hogy szomszédaival szemben Németországban kedvezőbbben pozícionálja magát.

A *nagypolitikában* ennek (elképzelt) eszköze a Berlin-Róma tengely létrejöttének az egyengetése, a *kisebbségi politikában* pedig az utódállamokban élő magyar és német kisebbség együttműködésének szorgalmazása volt.³

A magyar diplomácia egyik célt sem érte el.

A hitleri Németország hegemon törekvéseit – más országok diplomáciájához hasonlóan, ismételjük – sokáig a magyar diplomácia sem látja.

Az olasz sem volt más. 1936 október végén abban a reményben állapodik meg Berlinnel, hogy – amint arról Benito Mussolini először 1936. november elsején beszél – hite szerint tengely hoztak létre. Olyan tengelyt, amelynek jegyében a Dunától északra Németország, onnan délre pedig Róma szab irányt a dolgoknak. Ilyen tengely ellenben soha nem létezett. Az 1943 derekán majd megroppanó „tengely” valójában soha nem volt tengely. Hiszen a kerekék rádiusza között tetemes volt a különbség.

A magyar diplomácia 1936 végére látja be, hogy Hitlertől nem kap céljaihoz kellő támogatást. Ezért 1937 elejétől a kisantanttal tárgyal; végül 1938 augusztusában köt vele Bledben *ideiglenes* megállapodást. Ez a két háború közötti magyar diplomácia csúcspontja. Hiszen a megállapodással nem csupán a kisantantot robbantja fel diplomáciailag, de – a szükséges pillanatban – Adolf Hitlerbe is belefojtja szót.⁴

Közben a magyar diplomáciának esze ágában sincs a kisantanttal megállapodni. Ezért csupán *ideiglenes* jellegű a blei megállapodás. A kisantant ugyanis elismeri Budapest jogát, hogy tagállamaival a kisebbségi kérdésben külön megállapodásokat kössön. A blei egyezmény ettől lett volna végleges, ám arra soha nem került sor.

*

Ideiglenes jellegével is elegendő volt Bled arra, hogy Kielben Adolf Hitler abbahagyta Horthy Miklós győzködését. Győzködését, hogy Magyarország támadja meg Csehszlovákiát.

Hitler egyáltalán nem akarta Münchent. Abba a kiel-i magyar „nem” kényszerítette bele. Hitler Chamberlain arcába akar belenevetni: felesleges volt Münchenbe jönnie, mert Magyarország már elkezdte a „szörnyszülött krokodilus” = Csehszlovákia felszámolását, ő pedig a Szudéta-terület megszállásával teszi teljessé az operációt.⁵ Aztán mégis megszületett a négyhatalmi – utólag majd eleve semmissé tett – direktórium. Szövege szerint a lengyel és a magyar területi igényeket közvetlen tárgyalásokon kellett rendezni.

³ Ld. részletesebben Tilkovszky 1989, Spannenberger 2005

⁴ Ld. részletesebben: Hoensch 1967, Pritz 1995, 291–333.

⁵ Hewel követségi tanácsos feljegyzése Hitler kancellár és Csáky István magyar külügyminiszter 1939. január 16-i megbeszéléséről. In: ADAP D sorozat V. kötet. 272. sz. irat.

A komáromi tárgyalások – ismeretesen – kudarcba fulladtak. Ám október végén a csehszlovák fél kész volt (a városok: Kassa, Ungvár, Munkács kivételével) mindazt a területet visszaadni Magyarországnak, amit majd az első bécsi döntés ír elő. Mindezt évtizede Sallai Gergely kollégánk könyve révén tudjuk.⁶

*

A magyar fél nagyot hibázott, hogy nem élt a lehetőséggel. Természetesen 1945-ben Sztálin összetépi a papírt.

De hol van már Sztálin, és hol van már a birodalma?

A történész nem megy bele a *mi lett volna, ha* mocsarába. Ám annyi bizonyosan megállapítható: más a mai magyar–szlovák viszony egy ilyen megállapodással a hátunk mögött.

A brit miniszterelnök az Alsóházban két ízben is elismerte az első bécsi döntést.⁷ Barcza György, a kitűnő magyar diplomata, akkoron londoni követ sürgette Csáky István külügyminisztert, hogy foglaltassák írásba az angol igen.

A mindent egy lapra tevő Csáky elhárította az indítványt.⁸

Természetesen ez sem gátolta volna meg az 1945. évi felvidéki impériumváltást. Ám a későbbi magyar diplomácia irányítói kezében van egy dokumentum, amelyet időnként meg lehetne lobogtatni. Legalább azért, hogy szlovák barátaink ne féljenek tátrsnemzetnek tekinteni az ottani magyar kisebbséget.

*

A német nagytérgazdasági elképzelésekről első kézből Budapest már 1933 májusában értesült, amikor Werner Daitz a magyar fővárosban élénk érdeklődés kísérete

⁶ Sallay 2002

⁷ 1938. november 14-én a következőket mondotta: „The Munich agreement did not make any stipulations in regard of the settlement of the problems of the Polish and Hungarian minorities in Czechoslovakia, and it was only in the event of these problems not being settled in agreement with the respective Governments within three months that they would have formed the subject of an other meeting of the Munich powers. Agreement was in fact reached between the Chechoslovak and Hungarian Government when they agreed to accept as final the arbitral award of the German and Italian Governments and in consequence no question of action by His Majesty’s Government arises.”

December 19-i újabb felszólalásában így zárta le a témát: „The new frontiers of Chechoslovakia have already been laid down by agreement between the Czechoslovakian Government and and each of the other three interested Governments, and so far as the agreement between Germany and the Czechoslovakian Government is concerned this was confirmed by a protocol signed by the members of the international Comission ont he 21th november last. In tehese circumstances the question of the conclusion of a further international instrument regarding these frontiers does not appear to arise.” – Barcza 1994, I., 405-406. Vö. még Bán D. 1998

⁸ Barcza 1994, I. 378.

gazdaságpolitikai előadást tartott.⁹ Ám a plánját leginkább a magyar mezőgazdasági exportfeleslegék németországi elhelyezése perspektívájában mérlegelték. Arról, hogy az európai nagytér gazdaságnak végső békecéljában a szárazföld összes népét át kell fognia „a Gibraltártól az Uralig, az Északi sarktól Ciprus szigetéig természetes gyarmatosító kisugárzásával a szibériai térségbe és a Földközi-tengeren át Afrikába”¹⁰ – természetesen semmiféle értesüléssel nem rendelkeztek.

1938-ban egy Bethlen István már felméri, hogy a mi sorsunk csak cselédsors lehet a Birodalom árnyékában, ám a többség jó esetben azon vitatkozgatott el, hogy mi jó a magyarnak: az Anschluss vagy inkább ismét szupranacionális alakzatban élni az osztrákokkal. A legitimisták komoly veszedelmet láttak a náci Németországban, a kurucok ellenben a legitimista panaceaiban, valamiféle kis Monarcia létrehozásában látták a vést.¹¹

Aztán Ausztria bekebelezése után a legitimista Pethő Sándor így oktatja ki a kurucokat: „a mi nagy pipájú, kevés dohányú kurucaink addig tűzeltek és ádázkodtak az úgynevezett osztrák rém felkunkorodása ellen, hogy most, tíz esztendő múlva, Hegyeshalom és Sopron alatt majdnem megkapják ... nem a hétmillió osztrák köztársaságot, hanem a hetvenötmillió germán birodalmat, melynek peremén ott sorvadozhatnak a fogatlan kuruc tigrisek, arra várva, miként nyeli le őket a dunai anarchia gazdasági sivatagának nagy ragadozója, a germán oroszán.”¹²

A káröröm felesleges volt, mert a germán oroszán mindenkit lenyelt...

*

Kielben a magyar politikusok ugyan elhárították a Csehszlovákia elleni agresszióban való részvételt, de nyomában sincs váltóállítást. Továbbra is a területi revízió nagyhatalmi segédlettel való megvalósítása a cél. Az pedig sehogy sem akar Párizs és London tevőleges részvételével megtörténni.

A magyar politikusok látják a kockázatot. Kozma Miklós – a korszak egyik fontos politikai szereplője, az MTA elnök-vezérigazgatója, 1935-1936-ban Gömbös Gyula belügyminisztere – 1938. szeptember végén írja naplójába: „A trianoni Magyarország ketrecébe bezárva él 9 millió magyar. Három oldalról a kisantant veszi körül, negyedik az Anschluss óta Németország. Ha a jövőben, amiben ma már senki nem kételkedik, békésen vagy vérrel visszakapjuk a magyar területeket, az magában véve csak annyit jelent, hogy egy valamivel nagyobb ketrecben, valamivel több magyar fog élni. A Ruténföld ellenben azt jelenti, hogy a kisantant gyűrűjét Románia és Csehország között megszakítottuk, s megvan a közös határunk Lengyelországgal. Nem is kérdés, hogy akkor is folytatnunk kell Németországgal addig folytatott baráti politikánkat, de az sem kérdés, hogy egészen más körülmények között, mint értékes ország folytathatjuk. A Róma–Berlin-tengely politikájának nem ellentéte, de nekünk megkönnyebbülés a

⁹ Karsai 1962, 5-6.

¹⁰ Neulen 1987, 72-74., Pritz 1999, 104-107, 125-126, 178.

¹¹ Ld. – többek között – Gratz 2001

¹² Németh 1989, 579.

Varsó–Budapest–Belgrád–Róma-i vonal.”¹³

Kozma Miklós teljes pontossággal adta vissza a korabeli hivatalos magyar külpolitika törekvéseit és homokra épült reményeit. Kárpátalja megszerzését azért akarták elérni, hogy Berlinnel szemben komoly mozgástérhez jussanak. A makacsul élő legendával szemben tény, hogy Kárpátalja 1939 márciusában nem önálló magyar akció, hanem német jóváhagyás után kerül vissza Magyarországhoz.¹⁴

Az elgondolt Varsó–Budapest–Belgrád–Róma-vonal, tehát az un. horizontális tengely nem szerveződött hatalompolitikai erővé, s így természetesen alkalmatlan volt a tengelytől való megkönnyebbülésre.

*

1933 után szerte a világban törték a fejüket: vajon kik intézik a német külpolitikát? A Wilhelmstrasse ugyan váltig állította, hogy nála van az instancia, ám diplomatái inkább csupán intézték az ügyeket, a döntéseket jelentős mértékben a Führer alvezérei sajátították ki maguknak. Közben – Hitler teljes megalégedésére – egymással is élénk háborút folytattak, mert a nagy vezér addig érezte magát biztonságban, amíg a kisebb nagyságok egymás torkát szorongatták.¹⁵

A magyar diplomaták egyik nagy talánya a Balkán ügyeit magának vindikáló Hermann Göring porosz miniszterelnök 1934. október derekán Sándor jugoszláv király temetése alkalmával többször tett, a magyar területi követelésekkel foglalkozó kijelentése súlyának a lemerése volt. Azon szavairól volt szó, mely szerint a birodalom nem támogatja a Jugoszlávia és Románia ellen irányuló magyar revíziós törekvéseket. A berlini magyar követ, Masirevich Szilárd tisztázó törekvései annyira felbőszítették Göringet, hogy 1935. májusi budapesti látogatása során Gömbös Gyulánál a követ visszahívását sürgette.¹⁶

A tisztázási törekvés Konstantin von Neurath külügyminiszternek sem volt érdeke, így a követet egyébként joggal nagyra tartó Kánya Kálmánnak engednie kellett. Öröme csak annyi lehetett az ügyből, hogy egyrészt Berlin bosszantására diplomatáját egészen az év végéig állomáshelyen tartotta, másrészt pedig – a nemes bosszú jegyében – a Masirevichhez képest buta Sztójay Dömét küldette a helyére.¹⁷

A németek ellenben semmiféle keserűséget nem éreztek Sztójay szerényebb IQ-ja miatt. Nagyon is meg voltak elégedve vele. Teljes joggal. Az egészen az 1944. évi megszállásig posztján maradó Sztójay bizony munkáját egyre inkább olyan odaadással végezte, hogy a Dísz téren¹⁸ többször eltöprengtek: vajon tényleg hazáját képviseli-e a követ a Berlinben, vagy inkább a német igények mennél akkurátusabb közvetítésében látja-e valódi feladatát?

¹³ Idézi: Ádám 1968, 327.

¹⁴ Ld. részletesebben: Juhász 1988, 199-214.

¹⁵ Jacobsen 1968, Michalka 1980, Pritz 1999

¹⁶ Pritz 1982, 203-219, Pritz 1983

¹⁷ Pritz 1990

¹⁸ A budai Várban lévő Dísz téren lévő egyik épületben volt a két háború között a magyar Külügyminisztérium elhelyezve.

*

1936 november derekától a magyar diplomácia Alfred Rosenbergnek a *Völkischer Beobachter*ben publikált, nagy feltűnést keltő cikke üzenetén rágódott. A magát a német külügy élére képzelő ideológus pőrén kimondta az igazságot: a Birodalom nem a világháború előtti állapotokat akarja rekonstruálni, nem segíthet elő minden irányú és nagyszabású területi revíziót.¹⁹ Budapesten azonban a *kívánsággondolkodás* ígézetében éltek, s nem a szemüknek hittek, hanem hagyták magukat a Rosenberg szavait elmaszatoló berlini nyilatkozatok által elandalítani.

Pedig sok-sok jelen alapján sokkal éberebbek lehettek volna. Az idő rövidsége okán itt csupán a már előljáróban megpendített kisebbségi kérdés hozom terítékre.

A magyarországi német kisebbség helyzete körül kavargó vita tanulságait legkésőbb Hitler hatalomra jutásáig le lehetett volna vonni, hiszen az már a húszas évek eleje óta tartott. A *kívánsággondolkodás* azonban kemény csapda. A magyar fél azt szeretette volna, ha a diaszpórában élő magyar és német kisebbség összefog az adott impérium ellen. Berlinnek ez ellenben csak Prága vonatkozásában esett érdekeivel egybe. Román és jugoszláv vonatkozásban éppen ellentétes érdekek mozgatták. Bukarest és Belgrád számára pedig kifejezetten előnyös volt a kisebbségek közötti ékverés.²⁰

A németek a magyarországi kisebbségi politika okán *sem* voltak hajlandók a magyar törekvések honorálására. Németországban már jóval 1933 előtt is sokan úgy néztek Magyarországra, mint a németek nagy "temetőjére". Ösztöndíjakkal, majd a náci tanokkal fordították sokszor sikerrel szemben a hazai németység fiait választott hazájukkal. A hivatalos politika ugyan kész volt a német kisebbség igényeit akceptálni, ám a közvélemény lefogta a kezét. Minden engedményben a disszimiláció veszélyét látták.

Az ördögi körből lehetetlenség volt kitörni.

*

Szabó Dezső, a magyar népi mozgalomnak kicsit az apja²¹ 1939 januárjában, amikor a fent lévő tanult hatalmasak a terület-visszafoglalásokkal a maguk lutri játékát úzik a nép és a nemzet sorsával, akkor az első bécsi döntés elfogadását helytelenítve

így ír Imrédy Béla miniszterelnökhöz: „...inkább maradjon Erdély még egy ideig mostani állapotában, mintsem úgy szerezzük vissza, mint a Felvidéket, pláne magyar vér árán! Nekünk már nincs egy csepp elfolyatni való magyar vérünk se ... Kímélni a magyar vért minden esetben, minden nehézségek dacára, még az átmeneti szenvedéseket is vállalva: semleges, semleges, semleges lenni: ez az egyetlen magyar kötelesség!”²²

¹⁹ *Völkischer Beobachter* 1936. november 15.

²⁰ Ld. általában Tilkovszky Loránt munkáit. Újabban Balogh 2002, Spannenberg 2005

²¹ Veres Péter, a mozgalom egyik markáns szereplője fogalmazott így 1939-ben.

²² Szabó Dezső: *Querelae Hungarorum – Elnök Úr! (Imrédy Bélához)*. In: *Magyar Élet* 4. (1939. jan.) 8. o. – Idézi Péterfi 2011, 73.

Ezt a kötelességet a fent lévők – Teleki Pál és szűk köre kivételével²³ – nem ismerték. És ő sem rendelkezett elegendő erővel, hogy a második bécsi döntés elfogadása, Észak-Erdély visszatérte elöl kitérjen. 1941 áprilisában pedig, amikor villogni kezdett a zsákutca felirat, akkor nem volt ereje az országot az útról visszafordítani.

Az életét ellenben – kétségbeesett figyelmeztetés gyanánt – feláldozta.²⁴

(*A lengyel és magyar nemzetiségi politika dilemmái a 20. században* címmel Katowiczében 2012. március 29–30-án megrendezett tudományos konferencián elhangzott előadás.)

Felhasznált irodalom

Ádám Magda – Ormos Mária (szerk.): Francia diplomáciai iratok a Kárpát-medence történetéről 1918–1919. Akadémiai, Bp., 1999. *Uők*: Francia diplomáciai iratok a Kárpát-medence történetéről. Trianon. 1919–1920. Akadémiai, Bp., 2004. *Uők*: Francia diplomáciai iratok a Kárpát-medence történetéről 1920–1920. Akadémiai, Bp., 2006.

Bán D. András (szerk.): Pax Britannica. Brit külügyi iratok a második világháború utáni Kelet-Közép-Európáról. Osiris, Bp., 1996.

Berend T. Iván (szerk.): Helyünk Európában. I–II. köt. Magvető, Bp., 1986.

Bethlen István emlékirata 1944. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta Romsics Ignác, bevezette Bolza Ilona és Romsics Ignác. Zrínyi, Bp., 1988.

Bethlen István: Válogatott politikai írások és beszédek. (Szerk. *Romsics Ignác*) Osiris, Bp., 2000.

Czettler Antal: A mi kis élethalál kérdéseink. A magyar külpolitika a hadba lépéstől a német megszállásig. Magvető, Bp., 2000.

Csáky, Eva-Marie (Hrsg.): Vom geachteten zum Geächteten. Erinnerungen des k. und k. Diplomaten und k. ungarischen Außenministers Emerich Csáky (1882-1961). Böhlau, Wien-Köln-Weimar, 1992.

Dombrády Lóránd: Katonapolitika és hadsereg 1920-1944. Ister, Bp., 2000.

Fischer, Fritz: Griff nach der Weltmacht. Die Kriegszielpolitik des kaiserlichen Deutschlands. 1914-1918. 2. kiadás. Düsseldorf, 1962.

Fülöp Mihály – Sipos Péter: Magyarország külpolitikája a XX. században. Aula, Bp., 1998.

Gecse Géza: Bizáncról Bizáncig. Az orosz birodalmi gondolat. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 2007.

Gerő András: Képzelt történelem. Fejezetek a magyar szimbolikus politika XIX–XX.

²³ Teleki Pál életére, politikájára ld. részletesebben: Ablonczy 2005

²⁴ Ld. részletesebben: Pritz 2011

- századi történetéből. PolgArt, Bp., 2004.
- Hajdu Tibor*: Károlyi Mihály. Politikai életrajz. Kossuth, Bp., 1978.
- Hefty, Georg P.*: Schwerpunkte der Aussenpolitik Ungarns 1945–1973. tuduv-Studien, München, 1980.
- Hennyey Gusztáv*: Magyarország sorsa Kelet és Nyugat között. Európa-História. Bp., 1992.
- Herczegh Géza*: A szarajevói merénylettől a potsdami konferenciáig. Magyar Szemle, Bp., 1999.
- Hillgruber, Andreas*: Hitlers Strategie. Politik und Kriegsführung 1940-1941. Bernard & Graefe Verlag für Wehrwesen, Frankfurt am Main, 1965.
- Horthy Miklós titkos iratai. Szerk. *Szinai Miklós és Szűcs László*. Kossuth, Bp., 1962.
- Hory András*: Bukaresttől Varsóig. Sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt írta, magyarázó jegyzetekkel ellátta *Pritz Pál*. Gondolat, Bp., 1987.
- Hubatsch, Walther*: (Hrsg.) Hitlers Weisungen für die Kriegsführung 1939-1945. Dokumente des Oberkommandos der Wehrmacht. Frankfurt am Main, 1962.
- Jeszenszky Géza*: Az elveszett presztízs. Magyarország megítélésének megváltozása Nagy-Britanniában (1848 – 1918) Magvető, Bp., 1986.
- Juhász Gyula*: Magyar-brit titkos tárgyalások 1943-ban. Kossuth, Bp. 1978.
- Kállay Miklós*: Magyarország miniszterelnöke voltam. 1942-1944. I-II. köt. Európa-História, Bp., 1991.
- Matsch, Erwin*: Sechs Außenminister, die aus dem alten Österreich kamen. In: Archiv für Kulturgeschichte 64 (1982.)
- Náray Antal visszaemlékezése 1945. Szerk. *Szakály Sándor*. Zrínyi, Bp., 1988.
- Ormos Mária*: Padovától Trianonig. Kossuth, Bp., 1983.
- Ormos Mária*: Egy magyar médiavezér: Kozma Miklós. PolgART, Bp., 2000.
- Pölöskei Ferenc*: Tisza István. Gondolat, Bp., 1985.
- Pritz Pál – Sipos Balázs – Zeidler Miklós* (szerk.): Magyarország helye a 20. Századi Európában. Magyar történelmi Társulat, Bp., 2002. (<http://mek.oszk.hu/5300/05398>)
- Pritz Pál*: Az a „rövid” 20. század. Történetpolitikai tanulmányok. Magyar Történelmi Társulat, Bp., 2005. (<http://mek.oszk.hu/5600/05648>)
- Pritz Pál – Sipos Balázs – Zeidler Miklós* (szerk.): Magyar külpolitikai gondolkodás a 20. században. Magyar Történelmi Társulat, Bp., 2006. (<http://mek.oszk.hu/5200/05284>)
- Pritz Pál*: Az objektivitás Mítosza? Hazánk és a nagyvilág. 20. századi metszetek. Magyar Történelmi Társulat, Bp., 2011. (<http://mek.oszk.hu/10400/10411>)
- Romsics Ignác*: Bethlen István. Politikai életrajz. Magyarságkutató Intézet, Bp., 1991.
- Romsics Ignác* (szerk.): Amerikai béketervek a háború utáni Magyarországról. Az

Egyesült államok Külügyminisztériumának titkos iratai. 1942-1944. Typovent, Gödöllő, 1992.

Romsics Ignác: Helyünk és sorsunk a Duna-medencében. Osiris, Bp., 1996.

Romsics Ignác: A trianoni békeszerződés. Osiris, Bp., 2007.³

Sík Endre: Vihar a levelet. Visszaemlékezések. Zrínyi, Bp., 1988.

Szegedy-Maszák Aladár: Az ember ősszel visszanéz... I-II. Európa, Bp., 1996.

Vermes Gábor: Tisza István. Osiris, Bp., 2001.

A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról 1933-1944. Összeállították és a sajtó alá rendezték, a bevezető tanulmányokat írták: *Ránki Görgy, Pamlényi Ervin, Tilkovszky Loránt, Juhász Gyula*. Kossuth, Bp., 1968.

Konkrétan hivatkozott irodalom

Ablonczy 2005 Ablonczy Balázs: Teleki Pál. Osiris, Bp., 2005.

ADAP Akten zur deutschen auswärtigen Politik

Ádám 1968 Ádám, Magda: Magyarország és a kisantant a harmincas években. Akadémiai, Bp., 1968.

Balogh 2002 Balogh, Sándor (szerk.) A magyar állam és a nemzetiségek 1848-1993. Napvilág, Bp., 2002.

Bán D. 1998 Bán D., András: Illúziók és csalódások. Nagy-Britannia és Magyarorszáég 1938-1941. Osiris, Bp., 1998.

Barcza 1994 Barcza György: Diplomata emlékeim, I-II. Szerk. *Bán D. András*. Európa-História, Bp., 1994.

Funke 1976 Funke, Manfred (szerk.): Hitler, Deutschland und die Mächte. Materialien zur Aussenpolitik des Dritten Reiches. Droste, Düsseldorf, 1976.

Gratz 2001 Gratz Gusztáv: Magyarország a két háború között. Szerkesztette, a jegyzeteket és az utószót írta Paál Vince. Osiris, Bp., 2001.

Hoensch 1967 Hoensch, Jörg K.: Der ungarische Revisionismus und die Zerschlagung von Tschechoslowakei. Tübingen, 1967.

Jacobsen 1968 Jacobsen, Hans-Adolf: Nationalsozialistische deutsche Aussenpolitik 1933-1938. Frankfurt am Main – Berlin, 1968

Juhász 1988 Juhász Gyula: Magyarország külpolitikája 1919-1945. Harmadik, átdolgozott kiadás. Kossuth, Bp., 1988.

Karsai 1962 Karsai Elek: Iratok a Gömbös-Hitler találkozó (1933. június 17-18.) történetéhez. Akadémiai, Bp., 1962.

Michalka 1980 Michalka, Wolfgang: Ribbentrop ud die deutsche Weltpolitik 1933-1940. Münche, 1980

- Neulen 1987** Neulen, Hans Werner: Europa und das dritte Reich. Einigungsbestrebungen im deutschen Machtbereich 1939-1945. Universitas, München 1987
- Németh 1989** Németh László: Sorskérdések. Szépirodalmi, Bp., 1989.
- Petersen 1973** Petersen, Jens: Hitler-Mussolini. Die Entstehung der Achse Berlin-Rom 1933-1936. Tübingen, 1973
- Péterfi 2011** Péterfi Gábor: Szabó Dezső és Féja Géza Trianon-reflexiója és külpolitikai nézetei. L'Harmattan, Bp., 2011.
- Pritz 1982** Pritz, Pál: Magyarország külpolitikája Gömbös Gyula miniszterelnöksége idején. 1932-1936. Akadémiai, Bp., 1982.
- Pritz 1983** Pritz, Pál: Das Geheimnis der auf mehreren Bahnen betriebenen deutschen Aussenpolitik. Acta Historica (Budapest) 1983/1. 35-56.
- Pritz 1990** Pritz, Pál: Nationalitäten und Aussenpolitik in Ungarn in den dreissiger Jahren. In: Etudes historiques hongroises 1990. Ethnicity and Society in Hungary. Edited by Ferenc Glatz. Akadémiai, Bp., 1990. 339-355.
- Pritz 1995** Pritz, Pál: Magyar diplomácia a két háború között. Tanulmányok. Magyar Történelmi Társulat, Bp., 1995.
- Pritz 1999** Pritz, Pál: Pax Germanica. Német elképzelések Európa jövőjéről a második világháborúban. Bp., 1999. 302 l.
- Pritz 2011** Pritz, Pál: Hungarian Foreign Policy between Revisionism and Vassalage. In: Foreign Policy Review (Magyar Külügyi Intézet – Hungarian Institute of International Affairs) Volume 8 (2011) 98-105.
- Sallai 2002** Sallai Gergely: Az első bécsi döntés. Osiris, Bp., 2002.
- Spannenberger 2005** Spannenberger, Norbert: A magyarországi Volksbund 1938-1944. Lucidus, Bp., 2005.
- Tilkovszky 1989** Tilkovszky, Loránt: Teufelskreis. Die Minderheitenfrage in den deutsch-ungarischen Beziehungen 1933-1938. Akadémiai, Bp., 1989.